

УДК 930.2:069.51(477)«18/19»

КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МУЗЕОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ГАЙДАМАЦЬКІ
МОТИВИ

Наталія Чергик, PhD,

старший науковий співробітник відділу
науково-експозиційної роботи

Національного заповідника «Хортиця»

<https://orcid.org/0000-0003-4597-7184>

Незгасаючий інтерес до запорозької старовини, активне залучення предметів музейних колекцій до сучасних наукових студій спонукає звернути особливу увагу на музейні видання, в яких матеріальний світ запорозького козацтва вперше був уведений до наукового обігу.

Для аналізу обрано наступні музейні видання: «Каталог колекції старожитностей О.М. Поля» [9]; «Каталог українських старожитностей колекції В.В. Тарновського» [12], ряд «Коротких вказівників» музею Одеського товариства історії та старожитностей (далі – ОТІС) [14, 15, 16, 17, 18, 19]; два випуски «Каталогу Катеринославського обласного музею імені О.М. Поля. Археологія та етнографія» [10, 11], «Вказівник» [24] та «Альбом старожитностей» Церковно-археологічного музею [1].

Розтиражована характеристика запорозьких козаків базувалась на думці про те, що Січ ставала рідною домівкою «кожному козаку-сіромасі, усякому бездомному пройдисвіту, вічному блукачеві, що не знав «ні неньки старенької, ані сестри жалібненької, ані подруженьки вірненької» [25, с. 267–268], а притягальна сила Запорожжя манила надією на здобич [7, с. 77, 110]. Яскравим втіленням такого соціального іміджу запорожців вважають картини, відомі під загальною назвою «*Козак Мамай*».

Станіслав Бушак у дослідженні візуального образу та культурно-ідентифікаційного коду «Козаків Мамаїв» показав, що у XIX – на початку

XX століття твори з такою назвою розглядались, як примітивний живопис; виходячи із сюжетів та віршів під зображенням, в персонажах вбачали запорожців – ватажків та учасників гайдамацьких виправ; з'ясування походження імені схиляло дослідників (Аполлона Скальковського, Пантелеймона Куліша, Михайла Грушевського, Бориса Грінченка, Дмитра Яворницького, Якова Новицького та інших) до думки, що прототипами зображених на полотнах козаків служили реальні запорожці, пасіонарні дії яких зробили ім'я «Мамай» прозивним і пов'язали його із розбійництвом та гайдамакуванням [2, с. 22–28].

Музеографічні тексти другої половини XIX – початку XX ст. відображають означену позицію перших дослідників «Мамаїв». Картини переважно атрибутовано, як наївний живопис «запорозького пензля» [14, с. 5; 15, с. 8; 16, с. 8; 17, с. 17–18; 18, с. 17–18; 19, с. 59], лише деякі із них охарактеризовані як виконані достатньо художньо [10, с. 52; 11, с. 147–148]. Головний персонаж (персонажі) названий «гайдамаком» [14, с. 5; 15, с. 8; 16, с. 8; 17, с. 17; 18, с. 17; 19, с. 59], «запорожцем» [15, с. 8; 16, с. 8; 17, с. 18; 18, с. 18; 12, с. 77; 24, с. 166; 1, с. 55], або «Мамаєм» [12, с. 78; 11, с. 147–148, 163]. Опубліковані музеографами «мамайські» вірші яскраво демонструють суть запорозького буття, життєві кредо, здатність запорожців сприймати колізії долі, як трагікомедію, як цілком свідомий вибір незастрахованого щастя: «козак без долі, куди хоче, туди й скаче» [22, с. 544], «як був багатим <...>, а тепер як нічого немає <...>, нікому буде поховати» [11, с. 163], «як я молод був, що то в мене була сила <...> а тепер воша сильніша здається» [12, с. 77], «сидить козак в кобзу грає, що замислить, то все має» [1, с. 55].

Найбільш традиційним контекстом гайдамацьких мотивів була тема Коліївщини. Окрім уже названих «Козаків Мамаїв», в музейних виданнях маємо «портрет очільника гайдамаків Максима Залізняка» в колекції музею Одеського товариства історії та старожитностей (№ 18–1873, 1880; № 25–1887, 1890; № 18–1916) [15, с. 8; 16, с. 8; 17, с. 18; 18, с. 18; 19, с. 59]; образ

запорожця-розбійника підтримує музеографічний опис шлюбного вінця № 162 із колекції Олександра Поля «взятий гайдамаками в синагозі міста Умань» [9, с. 164].

Очікувано було знайти в музеографічних роботах інформацію про зброю гайдамаків – так звані «свячені ножі» або «залізну тараньку». Вперше про їх наявність в музейних збірках повідомив Д.І. Яворницький у монографії «Запорожжя в залишках старовини» (1888). Зі слів Дмитра Івановича, таку зброю він побачив у колекції Олександра Поля і описав її так: «гайдамацькі «свячені ножі», пороблені із кіс з дерев'яними у вигляді хрестів ручками» [25, с. 57]. Між тим, Катерина Мельник, укладач колекції та автор музеографічних описів «Каталогу колекції старожитностей О.М. Поля» (1893), такі ножі не представила [9].

Із листування Д.І. Яворницького та споминів про дружбу з І.Ю. Репіним, виходить, що два такі ножі, виявлені у Греківському лісі неподалік міста Умань, були у збірці Катеринославського музею (можливо, ті самі, які раніше Яворницький бачив у Поля). Дмитро Іванович надіслав Іллі Юхимовичу фотографії предметів та роз'яснив, що так гайдамаки називали осетинські кинджали та саморобні перековані з кіс ножі довжиною не більше аршина (70 сантиметрів), з широким лезом, закріпленим на дерев'яну ручку; «свяченими» їх називали через те, що їх ніби то окропив свяченою водою архімандрит Значко-Яворський, а «таранькою» – тому що ховали їх у возах, прикривши сушеною рибою [3; 21, с. 202].

У «Каталозі Катеринославського обласного музею імені О.М. Поля. Археологія та етнографія» (1905, 1910) зазначено три кинджали, описи яких показують кустарне виробництво: № 315 «невеликий з довгою залізною ручкою, вищерблений на краях» (місце виявлення не зазначено) [10, с. 82; 11, с. 144], № 406 «широкий з дерев'яною ручкою» (з кургану в Маріупольському повіті) [10, с. 83; 11, с. 146], № 720 «викуваний з цілого шматка сталі» (місце виявлення не зазначено) [11, с. 163]. Однак їх не

атрибутовано як «гайдамацькі», та й окремі деталі атрибуції різняться від опису 1888 року.

Можна припустити, що «свячені ножі» потрапили до колекції музею пізніше 1910 року, і саме тому не відображені у музеографії дорадянського періоду. Однак, повоєнні та сучасні видання Дніпровського музею імені Д.І. Яворницького також не показують такі пам'ятки [4; 5; 6; 23]. Можливо, причина тому – величезні збитки, які понесла колекція за часів Другої світової війни [6, с. 3].

Тож, наразі єдиним джерелом про гайдамацькі ножі катеринославської колекції є епо-джерела та живописне полотно, виявлене 2011 року в жахливому стані у фондах Історичного музею в Москві [8]. Сюжет віднайденого твору відповідає листу Іллі Рєпіна до Дмитра Івановича: «Ах, так, гайдамаки! *Ножі, ножі свячені!* – я стрибав від радості, як Давид перед ковчегом, завдячуючи Вам і писав ... І навіть перекомпонував усю картину: щоб *тарань* мала більше значення, я переніс головну сцену в хатину, і там парубки та різні типи гайдамак підходять, отримують і *милуються таранькою, куштуючи леза ...*» [20, с. 359].

Таким чином, можна виділити два рівні відображення гайдамацьких сюжетів з історії запорозького козацтва в музейних виданнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: відкрита інформація, подана у атрибуціях та віршах «Козаків Мамаїв»; прихована; відсутня в музеографічному творі інформація про потенційно існуючі музейні пам'ятки (гайдамацькі ножі).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Albom dostoprimechatelnosti Tserkovno-arkheolohycheskoho muzeia pry Ymperatorskoi Kyevskoi dukhovnoi akademyy. Kyev: foto-lyto-typohrafiya «S.V. Kulzhenko», 1915. Vypusk IV–V. 62 s. L tabl.

2. Bushak S., Sakharuk V., Sakharuk I. Kozak Mamai: fenomen odnogo obrazu ta sproba prochyttannia «identyfikatsiinoho» kodu. Albom. Vydanni druhe, dopovnene. Kyiv: Rodovid, 2008. 304 s.

3. Vozobnovlenye perepysky s Ylei Efymovychem. Sait «Ylia Repyn (1844–1930)». URL: <http://ilyarepin.ru/memori265> (дата звернення: 03.10.2022).
4. Dnepropetrovskiy istorycheskiy muzei imeny D.Y. Yavornytskoho: Putevodytel. Dnepropetrovsk: Promin, 1979. 158 s.
5. Dnipropetrovskiy derzhavnyi istorychniy muzei: Putivnyk. Dnepropetrovsk: Dnipropetrovske knyzhkove vydavnytstvo, 1960. 111 s.
6. Dnipropetrovskiy istorychniy muzei imeni D.I. Yavornytskoho. Prospekt-albom. / Uporiadnyky N.I. Kapustina, V.M. Beketova. Kyiv: Novyi druk, 24 s.
7. Zhytetskyi P. Mysly o narodnykh malorusskykh dumakh. Kyev: typohrafiya H.T. Korchak-Novytskoho, 1893. 249 s. s. 77, 110.
8. Kartyna Yly Repyna «Haidamaky na Umany hotoviat oruzhye» (1898–1917). Almanakh «Famylnye tsennosti». URL: http://family-values.ru/podlinnik/kartina_ili_repina_gaidamaki_na__2363.html (дата звернення: 03.10.2022).
9. Kataloh kollektsyy drevnostei A.N. Polia, v Ekaterynoslave. Vypusk I. Sostavyla K. Melnyk. Kyev: typohrafiya S.V. Kulzhenko, 1893. 218 s., XIV tabl.
10. Kataloh Ekaterynoslavskoho oblastnoho muzeia imeny A.N. Polia. Arkheolohyia y etnohrafiya. Ekaterynoslav: typohrafiya Hubernskoho Zemstva, 1905. 297 s.
11. Kataloh Ekaterynoslavskoho oblastnoho muzeia imeny A.N. Polia. Arkheolohyia y etnohrafiya. Ekaterynoslav: typohrafiya hubernskoho pravlenyia, 1910. 426 s., XVIII s.
12. Kataloh ukraynskykh drevnostei kollektsyy V.V. Tarnovskoho, s prylozhenyem 16-ty tablyts fototypnykh snymkov. Kyev: typohrafiya K.N. Mylevskoho, 1898. 90 s., XVI tabl.
13. Kozatski starozhytnosti v kolektsii DNIM: [Kataloh]. Dnipropetrovsk: Art-pres, 2016. 432 s.
14. Kratkyi ukazatel Muzeia Odesskoho obshchestva istoryy i drevnostei. Odessa: hor. typ. sod. Kh. Aleksomaty, 1867. 28 s.
15. Kratkyi ukazatel Muzeia Imperatorskoho Odesskoho obshchestva istoryy y drevnostei. Yzdanye trete dopolnennoe. Odessa: hor. typ. Kh. Aleksomaty, 1873. 52 s.

16. Kratkyi ukazatel Muzeia Imperatorskoho Odesskoho obshchestva Istoryy i Drevnostei. Yzdanye vosmoe dopolnennoe. Odessa: Franko-russkaia typohrafiya L. Danykana. 1880. 56 s.

17. Kratkyi ukazatel muzeia imperatorskoho Odesskoho obshchestva istoryy i drevnostei. Sostavyl V. Yurhevych. Odessa: Typohrafiya A. Shultse, 1887. 96 s.

18. Kratkyi ukazatel Muzeia Imperatorskoho Odesskoho obshchestva istoryy i drevnostei. Sostavyl V. Yurhevych. Yzdanye vtoroe, dopolnennoe y yspravlennoe. Odessa: typohrafiya A. Shultse, 1890. 100 s.

19. Kratkyi ukazatel Muzeia Imperatorskoho Odesskoho obshchestva Istoryy y Drevnostei. Yzdanye 6-e, dopolnennoe. Odessa: Typohrafiya T-va «Bratia Kulberh», 1916. 112 s.

20. Lyst Riepina I.Yu. do Yavornytskoho D.I. Kuokkala. 26 kvitnia 1925 r. Y. Repyn. Yzbrannye pysma v dvukh tomakh. 1867–1930. Moskva: Yskusstvo. Tom 2. S. 359–360.

21. Lyst Yavornytskoho D.I. do Riepina I.Yu. Katerynoslav – Kuokkala. 3 kvitnia 1925 r. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho: Lysty D.I. Yavornytskoho do diiachiv nauky i kultury. / uporiadnyky: S. Abrosymova, N. Vasylenko, A. Perkova; za zah. red. N.I. Kapustinoi. Dnipropetrovsk: Art-Pres, 2005. Vypusk 4. S. 201–202.

22. Ocherky Zaporozhtsa. Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostei. Odessa: v horodskoi typohrafiy Aleksomaty, 1867. Tom 8. S. 543–546. s. 544.

23. Putivnyk po ekspozytsii. Dnipropetrovskiyi istorychnyi muzei im. D.I. Yavornytskoho. Dnipropetrovsk: Promin, 1966. 97 s.

24. Ukazatel Tserkovno-Arkheolohycheskoho Muzeia pry Kyevskoi Dukhovnoi Akademyy. Sostavyl N.Y. Petrov. 2-e yzdanye, yspravlennoe y dopolnennoe. Kyev: Typohrafiya ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra N.T. Korchak-Novytskoho, 1897. 1 s., 293 s.

25. Evarnytskyi D.Y. Zaporozhe v ostatkakh staryny y predanyiakh naroda. Sankt-Peterburh: yzdanye L.F. Panteleeva, 1888. Chast I. s. 267–268.